

Müasir fransız dilində toponimlərin semantik potensialı və onların Azərbaycan dilinə tərcümə xüsusiyyətləri

Açar sözlər: *konversiya, toponim, coğrafi adlar, hidronim, frazeoloji birləşmələr.*

Key words: *converting, toponym, geographical names, hydronym, phraseological combinations.*

Ключевые слова: *конвертация, топоним, географические названия, гидронимы, фразеологические сочетания.*

Bizi əhatə edən bütün əşyalar özünəməxsus adlara malikdir və məlumdur ki, bu adlar da dilimizdə sözlər vasitəsi ilə ifadə olunur. Sözlər əşyaları (stol, stul, kitab), canlıları (tülkü, canavar, göyərçin), mücərrəd anlayışları (möcüzə, istirahət, gözəllik), keyfiyyətləri (yaxşı, pis, böyük,), xüsusiyyətləri (əməksevər, çalışqan, ciddi) və s. ifadə edir. Onlar yalnız konkret bir əşyaya deyil, müəyyən bir sinifə aid olan əşyaları təcəssüm etdirirlər. Bu cür adlandırmalar ümumi isimlər adlanır. Lakin dildə ümumi isimlərdən başqa vahid bir növ kimi mövcud olan əşyanı və ya məfhumu ifadə edən sözlər də mövcuddur ki, bunlar xüsusi isimlər adlanır. Coğrafi adlar və ya toponimlər (yunan dilində *τοπος* – «yer» və *ονομα* – «ad», yəni yer adı) dilçiliyin xüsusi isimlər bölməsinə aiddir.

Toponimlər insanın və ümumilikdə, bəşəriyyətin inkişafında çox vacib elementlər hesab olunur. Coğrafi adlar hər hansı bir ölkə, şəhər və ya təbiət məfhumu ilə tanışlığın vizit kartıdır. İnsan ətrafda baş verən hadisələri məhz coğrafi adlar vasitəsi ilə dərk edir və anlayır.

Toponimlər haqqında düşünərkən, onların təbiəti, necə meydana gəlməsi, inkişafı, dəyişikliyə uğraması, bu dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olan proseslər və əlbəttə ki, nəyi ifadə etməsi kimi məsələlər meydana çıxır. Bütün belə məsələlər isə xüsusi bir elm sahəsi olan *toponimikanın* maraq dairəsindədir.

Toponimiya coğrafi adları, onların mənşəyini, inkişafını, hazırkı vəziyyətini, semantik mənasını, orfoqrafiya və tələffüzünü öyrənən elmi bir fəndir.

Fransız dilçiliyində toponim termini daha sonralar, 1948-ci ildə meydana gəlmişdir. [<http://regardsdupilat.free.fr/toponymie.html>].

Coğrafi adlara və onların semantik məzmununa maraq bəşər sivilizasiyasının yaranmasının ən erkən mərhələlərində yaranmışdır. Hətta qədim Misir mətnlərində toponimləri təsvir etmək və təsnif etmək üçün ilk cəhdlər edildiyinə rast gəlmək olur. Qədim dövrlərdə tarixi-coğrafi əsərləri toponimlərin izahı ilə müşayiət etmək ənənəsi yaranmışdı. Ancaq o dövrün toponimik etimologiyalarının etibarlılığı fərqli idi. Tez-tez bu və ya digər ad bəzi mifoloji məfhumla əlaqələndirilir və ya yunan dili və latın dilinin müasir müəlliflərinin köməyi ilə izah edilirdi. Lakin, bundan başqa, obyektin həqiqi xüsusiyyətləri, coğrafi yeri və s. haqqında dəqiq mülahizələrə də rast gəlmək olurdu.

Eramızın I əsrində toponimik məlumatların elmi istifadəsinə cəhd göstərilməyə başlandı. İspaniyanın cənubunda yaşayan qədim alim Pomponius Mela "Desituorbis" ("Yerin mövqeyi haqqında") əsərində "Horografiya" adı ilə də ilk dəfə elmi vasitə olaraq toponimlərdən istifadə etmişdir. Müəllif bu və ya digər dilə mənsub olan coğrafi adlara əsaslanaraq vətəninin Lusitaniya və Kelt bölgələrinin sərhədlərini - İber yarımadasının cənubunu təyin etməyə çalışırdı.

Toponimik məlumatlara elmi yanaşmanı orta əsr Şərq alimlərinin yazılarında da görmək olar. Bunların arasında Orta Asiya ensiklopedik alimi Əbu Reyhan əl-Biruni (X-XI əsr) və türk coğrafiyaşünası və dilçisi Mahmud əl-Kaşğarinin (XI əsr) adlarını çəkmək olar. Xüsusilə, Mahmud əl-Kaşğari toponimlərin etimologiyasının elmi təfsiri ilə məşğul olmuş və Asiyanın hidronimlərinin bir sıra maraqlı açıqlamalarını vermişdir.

Ən qədim dillərdə, ola bilsin, xüsusi adlar mövcud deyildi. Onları bu dillərdə ümumi isim və müəyyənədicə söz birləşmələri əvəz edirdi ki, bu söz birləşmələri də zaman getdikcə daha da möhkəmlənərək sabit söz birləşmələrinə çevrilirdi. Lakin coğrafi obyektlərin müəyyənləşdirilməsi üçün uyğun olan ifadələrin sayının məhdud olması səbəbindən bu ifadələr müvafiq adlar sinifində qruplaşdırılmışdı. Bu

toponimləşmə prosesi idi. Buna görə də toponimlər sözlər, ifadələr və həm də cümlələr şəklində mövcud ola bilər.

Qəbilə sistemində nisbətən yaxın zamanlarda mövcud olmuş xalqların dillərində bu günə qədər mövcud olan yer adları-ifadələrə dair bir neçə nümunə mövcuddur. Şimali Uraldakı Mansi toponimiyasında *Sat-hum-haitum-log* adları 'Yeddi nəfər çalışan adamın gündəliyi', *Sorup-ant-tusty-keras* Sümük buynuzların yerləşdirildiyi qaya, Avstraliyanın yerli toponimində - *Jingubullaworrige* 'Mən ora gedəcəm', *Urandangie* - 'Görüşmək və oturmaq', *Woolongong* 'Canavarın keçdiyi yer' və s.

Müvafiq olaraq, bütün toponimləri adlandırma obyektinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq siniflərə (və ya qruplara) bölmək olar. V. D. Belenkaya toponimlərin aşağıdakı təsnifatını verir:

- 1) astionimlər - şəhərlərin adları;
- 2) urbanonimlər - şəhərdaxili obyektlərin adları;
- 3) qodonimlər - küçə adları;
- 4) aqoronimlər - sahələrin adları;
- 5) dromonimlər - rabitə xətlərinin adları;
- 6) hidronimlər - su obyektlərinin coğrafi adları, o cümlədən:

- pelaqonimlər - dənizlərin adları;
- oykonimlər - yaşayış məntəqələrinin adları
- limnonimlər - göllərin adları;
- potamonimlər - çayların adları;
- helonimlər - bataqlıqların, bataqlıq yerlərin adları və həmçinin,

7) oronimlər - yüksək relyeflərin adları (dağlar, silsilələr, zirvələr, təpələr);

8) mikrotoponimlər - adətən, yalnız müəyyən bir ərazidə yaşayan insanların məhdud dairəsinə məlum olan kiçik cisimlərin adları;

9) qeonimlər - yolların, keçidlərin adları.

10) xoronimlər - hər hansı bir ərazinin, bölgənin, rayonun adları;

11) antropotoponimlər - soyaddan və ya fərdi addan yaranan adlar [3].

Bir obyektı təyin etmək üçün əvvəlcə ona emosional məna daşıyan müəyyən bir işarə verilir. Bu işarə adı sadə bir coğrafi tərif də ola bilər: *La Fresnaie* - göyrüş ağaclarının bitdiyi bir kənd, *Tuquerouge* `qırmızı dağ`.

Dövri mətbuatda və dərsliklərdə tez-tez rast gəlinən toponimlərin Azərbaycan dilində olan ekvivalentləri sabitləşmişdir. Məsələn, *Paris* `Paris`, *Bordeau* `Bordo`, *Seine* `Sena`, *Tamise* `Temza` və s. [1].

Ağacların, otların, çiçəklərin apellyativ adlandırılma zamanı onimizləşdirilib adlar kateqoriyasına daxil olması halları da tez-tez olur. Coğrafi obyektlərin florolekslər vasitəsi ilə nominasiyası son dərəcə rəngarəngdir. Məsələn, *Le Chesne* adı *chêne* (palıd) ağacının adından götürülüb.

Coğrafi obyektlərə semasioloji yanaşma onları dil kateqoriyalarının adları qəbul edən reallıqlarla əlaqəsi baxımından öyrənməyə imkan verir.

Semantik üsulla əmələ gəlmiş xüsusi sözlər konversiya prosesi əsasında yaranır. Belə hallarda bir nitq hissəsinə aid olan söz digərinə keçərkən onun mənası substantivləşir və yeni xüsusi söz yaranır. Məsələn, fransız dilində sifətə aid olan *bon*, *-ne* `yaxşı` sözü substantivləşərək *Bonne* `dayə, qulluqçu` leksik vahidini əmələ gətirmişdir [2]. Lakin konversiya prosesi zamanı xüsusi adların ümumi isimlərə çevrilməsi prosesi də baş verir. Çevrilmənin metaforik və metonimik tiplərinə əsaslanan xüsusi adlardan ümumi adların meydana gəlməsi fransız dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mühüm yollarından biridir.

Metaforik ötürmə toponimlərin açıq və ya gizli mənalının atributu rolunu oynayır. Bu xüsusiyyət, təklif olunan obyektin müəyyən xüsusiyyətləri və ya keyfiyyətlərinə bənzətmə ilə əlaqələndirilir. Coğrafi yerlərin adlarının digər obyektlərə köçürülməsi onların xassələrində oxşarlıqlar üzərində də aparıla bilər: Sahara - səhra - Şimali Afrikadakı məşhur səhra adından; Eden - cənnət, cənnətin bir güşəsi, ən xoşbəxt bir yer - Adəm və Həvvanın ilk yaşadığı müqəddəs bağ adından.

Məcəzi mənalın yaranmasına səbəb olan bütün əsas əlamətlər toponimlərin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir. Dünyadakı ən məşhur səhranın

(Sahara) istiliyi uyğun xüsusiyyətlərə malik obyektlərin təyin edilməsi üçün istifadə olunan ümumi isim `sahara`nın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Cənnət (Paradis) - tükənməz bolluq və bəxtiyar xoşbəxtliyin müqəddəs bir yeri, qismən də olsa öz xüsusiyyətlərinə görə ona yaxın olan obyektlər üçün ümumi bir ada çevrilmişdir: yəni bir insanın özünü gözəl hiss etdiyi rahat və təchiz edilmiş və daim qayıtmaq istədiyi yer.

Toponimlərin semantik cəhətdən konversiyaya uğraması hallarına frazeoloji birləşmələrin tərkibində də rast gəlmək olur. Hər bir frazeoloji vahidin mənası toponimin bu və ya digər xüsusiyyətinə və ya toponimlə əlaqəli olan birləşmələrə əsaslanır:

Franchir le Rubicon (Rubicondan keçmək) - geri dönməz və qətiyyətli bir addım atmaq. Bir qərar vermək və bütün nəticələrini götürmək.

Se retirer sur l'Aventin (Aventinə təqaüdə çıxmaq) - gələcək danışıqlardan və müzakirələrdən imtina etmək.

Bâtir (ou faire) des châteaux en Espagne (hərfi. İspaniyada qalalar tikmək) - havada qalalar tikmək (reallaşması mümkün olmayan bir plan).

Fransız dilində tərkib hissəsi toponimlərin bütün növlərindən (hidronimlər, oronimlər, oykonimlər, astionimlər və s.) ibarət olan frazeoloji birləşmələrə rast gəlmək olar.

Beləliklə, bütün bunlara əsaslanaraq demək olar ki, coğrafi adlar bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin ən qiymətli abidələridir! Onlar nəsildən-nəslə ötürülür və əsrlər və minilliklər boyu xalqın keçmişi haqqında xatirələrə çevrilərək yaddaşlara hopur. Adların informasiya potensialı böyük və müxtəlifdir. Hər bir ad, müxtəlif tarixi coğrafi və dil problemlərini həll etmək üçün coğrafi adların cəlb edilməsinin effektivliyini şərtləndirən adı çəkilən obyektin hər hansı bir xüsusiyyətini əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Q. N.. Tərcümə sənəti. Bakı, OKA Ofset, 2008, s. 52.
2. Qurbanov A. M.. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1985, s. 265.
3. Беленькая В. Д. Очерки англоязычной топонимики: Учеб. Пособие, Москва., Высшая школа, 1977, - 277 с.
4. Кравченко Е. В. Деонимизация иноязычных имен собственных в английском языке (на материале антропонимов и топонимов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени к. филол. н., Москва, Российская государственная библиотека, 2006, с. 12-20.
5. Новый большой французско-русский фразеологический словарь. Москва, Русский язык, Медиа, 2005, -1624 стр.
6. Dauzat A. Les noms de lieux: origine et évolution. Paris: librairie de la grave, 1926. -264 p.
7. [<http://regardsdupilat.free.fr/toponymie.html>].
8. diss.rsl.ru.

Summary

Vafa Seidova

The semantic potential of toponyms in modern French and their translation into Azerbaijani

The article deals with matters concerning the converting of toponyms from the French language into Azerbaijani.

It also deals with the semantic problems which emerge during their translation.

The article speaks at the same time about the distinctive features and meanings of geographical names as a part of phraseological combinations. The research has been carried out on the bases of the materials of the French and Azerbaijani languages.

Резюме

Вафа Сеидова

Семантический потенциал топонимов в современном французском языке и их перевод на азербайджанский язык

В статье рассматриваются вопросы, связанные с превращением топонимов французского языка на азербайджанский.

В нём также анализируются семантические проблемы, которые возникают во время их перевода.

В статье одновременно говорится об отличительных чертах и значениях географических названий как части фразеологических сочетаний. Исследование проводилось на основе материалов французского и азербайджанского языков.

Rəyçilər:

Prof. Ç., Babaxanova

Fil. f. d., dos. A. Quliyeva

